

مرزهای درونی خانواده از نگاه روان‌شناسی و قرآن کریم

جعفر هوشیاری^۱، محمد مهدی صفورایی پاریزی^۲، سید حمید جزایری^۳، حسن تقییان^۴

چکیده

مرزهای درونی خانواده از موضوعات مهم روان‌شناسی است که ناظر به تعاملات اعضای خانواده با یکدیگر می‌باشد و برای نخستین بار در رویکرد ساخت‌نگر ارائه شد. پژوهش حاضر با هدف تبیین مرزهای درونی خانواده بر اساس قرآن کریم انجام شد. برای دستیابی به این هدف ۸۳ آیه و ۷۰ روایت تفسیری درباره مرزهای درونی خانواده به روش اجتهاد دینی - روان‌شناختی تجزیه و تحلیل شد که نشان‌دهنده پنج یافته مهم در این موضوع است: نخست اینکه مرزهای درونی خانواده در آیات قرآن کریم به روشنی تبیین شده است و این الگو، قالب پیشنهادی رویکرد ساخت‌نگر را پوشش می‌دهد و از نظر کیفیت و کمیت، زیرمنظومه‌ها و مرزهای آن جامعیت بیشتری دارد. دوم اینکه تمام قوانین اخلاق بین‌فردی و حدود شرعی (واجب، حرام، مستحب و مکروه) ناظر به تعاملات درونی اعضا و زیرمنظومه‌های سه‌گانه خانواده، مرزهای انعطاف‌ناپذیر و انعطاف‌پذیر درونی خانواده نامیده می‌شوند. سوم اینکه تعهد خاص زناشویی، حدود تعاملات جنسی زوجین، حدود انتظارات دوسویه زوجینی، فضای روانی - فیزیکی اختصاصی، رازداری زناشویی و انعطاف در برابر یکدیگر، عمده‌ترین مرزهای زیرمنظومه زوجینی است. چهارم اینکه ممنوعیت ورود فرزندان به فضای روانی - فیزیکی والدین، مجزا بودن بستر والدین و فرزندان، پرهیز والدین و فرزندان از نگاه به اندام‌های خصوصی یکدیگر، ممنوعیت سلب مسئولیت نسبت به فرزندان، ممنوعیت ایذاء فرزندان و والدین نسبت به یکدیگر از مرزهای زیرمنظومه والدینی است. پنجم اینکه علاوه بر مرزهای اخلاقی و جنسیتی مردان و زنان، پایبندی به حدود فیزیکی مانند مجزا بودن بستر فرزندان و استیذان برای ورود به حریم دیگری، حفظ حریم روانی و ممنوعیت تجسس در کار یکدیگر، مهم‌ترین مرزهای زیرمنظومه برادران و خواهران است.

واژگان کلیدی: زیرمنظومه‌های خانواده، مرزهای خانواده، رویکرد ساخت‌نگر،

روان‌شناسی، قرآن کریم.

نوع مقاله: پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۱/۱۳ تاریخ بازنگری: ۱۳۹۸/۱۲/۱۸ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۱۲/۲۸

۱. دانشجوی دکتری قرآن و روان‌شناسی، مجتمع علوم انسانی، جامعه المصطفی علیه السلام العالمیه، قم، ایران.

Email: mahdeh1359@yahoo.com

۲. دانشیار روان‌شناسی تربیتی، عضو هیئت علمی جامعه المصطفی علیه السلام العالمیه، قم، ایران. (نویسنده مسئول)

Email: safurayi@gmail.com

۳. دانشیار فقه و اصول، عضو هیئت علمی جامعه المصطفی علیه السلام العالمیه، قم، ایران.

Email: jazayeri@almustafaou.com

۴. عضو گروه روان‌شناسی مجتمع علوم انسانی، جامعه المصطفی علیه السلام العالمیه، قم، ایران.

Email: taghian@gmail.com

The Internal Family Boundaries from the View of Psychology and the Holy Quran

Jafar Houshyari¹, Mohammad Mahdi Safouraei Parizi², Seyed Hamid Jazayeri³, Hassan Taghian⁴

The internal family boundaries is among the most important issues which concerns the interactions between family members and was presented in the constructivist approach for the first time. The present study aimed to explain the internal family boundaries according to the Holy Quran; thus, 83 verses and 70 interpretive narratives about internal family boundaries were analyzed with the help of a religious Ijtihad method. The results showed the five important findings that are as follows: first, the internal family boundaries are clearly explained in the verses of the Holy Quran, this pattern covers the suggestive frame of the constructivist approach, and its sub-systems and boundaries qualitatively and quantitatively have a more comprehensiveness. Second, all rules of inter-personal morality and legal limits (obligatory, forbidden, recommended, and disliked), which concern the internal interactions between family members and triple sub-systems, are named as the internal flexible and inflexible boundaries. Third, special marital commitment, the limits of couples' sexual interactions, the limits of couples' two-way expectations, private mental-physical area, marital secrecy, and flexibility about each other are among the most significant boundaries of marital sub-system. Fourth, the boundaries of parental sub-system are as follows: being banned children from entering parents' mental-physical area, being separate children's bed from parents', children's and parent's avoidance of looking at each other's private organs, being banned parents from not responding to children, and being banned children and parents from bothering each other. Fifth, in addition to men's and women's moral and sexual boundaries, the following are among the most important boundaries of brothers' and sisters' sub-system: adherence to physical limits such as being separate children's bed and getting permission for entering another's privacy, keeping mental privacy, and being banned from spying on each other's work.

Keywords: family sub-systems, family boundaries, constructivist approach, psychology, Quran.

Paper Type: Research

Data Received: 2020 / 02 / 02   **Data Revised:** 2020 / 03 / 08   **Data Accepted:** 2020 / 03 / 18

1. Ph.D. Student in Quran and Psychology, Humanities Complex, Al-Mustafa International University, Qom, Iran.

Email: mahdeh1359@yahoo.com

2. Associate Professor of Educational Psychology, Faculty Member of Al-Mustafa International University, Qom, Iran.

(Corresponding Author) Email: safurayi@gmail.com

3. Associate Professor of Jurisprudence and Principles, Faculty Member of Al-Mustafa International University, Qom, Iran. Email: jazayeri@almustafaou.com

4. Member of Psychology Group of Humanities Complex, Al-Mustafa International University, Qom, Iran. Email: taghian@gmail.com

خانواده و موضوعات مرتبط با آن از مهمترین آموزه‌های ادیان آسمانی است و از دیرباز مورد توجه پژوهش‌گران روان‌شناسی بوده است. یکی از مسائل مهم خانواده ساختار و مرزهای آن است که تمام نظریات حوزه خانواده به‌ویژه رویکرد سیستمی به آن توجه داشته است. (رک... نیکولز و شوارتز، ۲۰۰۴)^۲ سالوادور مینوچین^۳ (۱۹۷۷)، پیشگام رویکرد ساخت‌نگر، مفاهیم خاصی برای خانواده بیان کرده است (شلیپه و شوایتزر^۴، ۱۳۸۰). براساس این رویکرد خانواده سیستمی است که اعضای آن براساس معیارهای خاصی مانند نسل، نقش، جنسیت، سن، علایق مشترک، کارکردها و مانند آنها به صورت زن و شوهر، پدر و مادر، مادر و کودک، پدر و کودک، برادر و برادر، برادر و خواهر، برادران، خواهران، فرزندان تنی، فرزندان ناتنی و مانند آن در کنار یکدیگر قرار گرفته‌اند و هر کدام نقشی را ایفا می‌کنند (نیکلز و شوارتز، ۲۰۰۴).

زیرمنظومه‌های^۵ بنیادی خانواده که با مرزهایی از هم جدا می‌شوند عبارتند از: زوجینی،^۶ والدینی^۷ و همشیره‌ها^۸. مرزهای خانواده خطوطی فرضی مربوط به جنبه‌های ارتباطی اعضای خانواده هستند که اموری مانند روابط کلامی و غیرکلامی، مسئولیت‌ها، توقعات متقابل و قواعد ارتباطی اعضای خانواده، مقررات و کیفیت و کمیت عضویت در خانواده و زیرمنظومه‌های آن را شامل می‌شوند. همواره قواعد، مقررات پیدا و پنهانی به اعضای خانواده کمک می‌کنند تا با یکدیگر تعامل کنند و ناظر به آداب معاشرت روابط بین‌فردی و رفتاری پسندیده در موقعیت‌های گوناگون است. توقعات نیز مربوط به انتظارات افراد از یکدیگر و از خانواده است. مرزهای یک زیرمنظومه اجازه می‌دهند که مقدار یا چگونگی تعاملات توصیف شود و مشخص می‌کند چه کسی و چگونه جزء این زیرمنظومه است و چه نقشی دارد (مینوچین، ۱۹۷۴).

رویکرد ساخت‌نگر مرزهای خانواده را به دو نوع کارآمد و ناکارآمد تقسیم می‌کند.

1. Boundaries
2. Nichols, P. M., Schwartz, C., & Richard
3. Minuchin, S.
4. Schlippe, A. v., & Schweitzer, J.
5. Subsystems
6. spousal subsystem
7. Parent. child subsystem
8. Sibling subsystem

مرزهای روشن^۱ قابلیت انطباق با مراحل گذار را دارند و مانع ورود افراد به زیرمنظومه و نقش‌های دیگران می‌شوند. مرزهای ناکارآمد، یا چنان باز هستند (مرزهای مبهم^۲) که افراد در نقش‌های یکدیگر دخالت می‌کنند یا آن قدر انعطاف‌ناپذیر هستند (مرزهای خشک^۳) که امکان همکاری را گرفته و در برابر تغییر مقاوم می‌کنند (مینوچین و فیشمن، ۱۹۸۶).^۴ قالب‌های پیشنهادی رویکرد ساخت‌نگر تا حدودی مورد قبول است و امروزه از آنها در تشخیص و درمان خانواده استفاده می‌شود، اما آنچه صاحب‌نظران از آن انتقاد کرده‌اند (شلیپه و شوایتزر، ۱۳۸۰) و در کنار وابسته به فرهنگ بودن تعریف خانواده و ارکان آن علت شکل‌گیری پژوهش حاضر است، صلاحیت تعیین مرز، محتوای آن قالب‌ها، کمیت و کیفیت آنها و معیارهای سنجش عملکرد خوب و بد می‌باشد. مینوچین و دیگر نظریه‌پردازان این رویکرد، مرز را مشخص‌کننده کیفیت و کمیت تعاملات و انتهای وجودی هر فرد تعریف کرده‌اند، اما آنچه در این رویکرد بیش از همه برجسته شده است کیفیت مرزهاست و به محتوای آنها اشاره‌ای نشده است. بنابراین، باید نقش‌ها و تکالیفی که محتوای مرزها را تشکیل می‌دهد، مشخص شود؛ در این صورت ارزیابی مرزهای خانواده به طوری که مینوچین بیان کرده است، مشکل نیست (کونولی و کونولی، ۱۳۸۹).

کاستی‌های مبنایی و روشی روان‌شناسی غربی (ر.ک.، مصباح یزدی، ۱۳۹۲؛ غروی و آذربایجانی، ۱۳۸۵)، انتقادهای وارد شده (ر.ک.، هوشیاری و شاملی، ۱۳۹۸) و پذیرفته شده توسط صاحبان نظریه (مینوچین، ۱۹۷۴؛ مینوچین و فیشمن، ۱۹۸۶)، جامعیت، فرازمانی و جاودانگی قرآن (بهجت‌پور و معرفت، ۱۳۹۰؛ صادقی فدکی، ۱۳۹۷؛ محمص، ۱۳۹۲) و ظرفیت بالای آموزه‌های اسلامی در روان‌شناسی خانواده و اعجاز روان‌شناختی - خانوادگی قرآن (ر.ک.، رضایی اصفهانی و احمدی فر، ۱۳۹۰) عمده‌ترین دلایل مراجعه به قرآن در تبیین مرزهای خانواده است.

لازمه جامعیت و جاودانگی قرآن و جایگاه رفیع ازدواج و خانواده در فرهنگ و حیانی قرآن (ر.ک.، روم، ۲۱) وجود قوانین محکم، جامع و شفاف در رابطه با خانواده است (ر.ک.، محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۷) که می‌تواند پاسخ‌گوی سؤالات مطرح‌شده در حوزه خانواده و تبیین‌کننده

1. Clear boundaries
2. Diffuse boundaries
3. Rigid boundaries
4. Minuchin, S., & Fishman, H. C.

ساختار و مرزهای آن باشد. از منظر روش شناختی نیز عرضه رویکردهای علمی به قرآن و استخراج نظرگاه آن از گام‌های مقدماتی تکوین علوم انسانی - اسلامی است. پژوهش حاضر با هدف توسعه مرزهای دانش و جبران خلأ پژوهشی موجود با روش تحقیق اجتهاد دینی روان شناختی^۱ با تحلیل محتوای آیات قرآن درباره مرزهای خانواده درصدد پاسخ‌گویی به این سؤال است که مرزهای درونی خانواده از نگاه قرآن کریم چگونه توصیف و تبیین می‌شود.

۲. چارچوب نظری پژوهش

۲-۱. مرزهای خانواده از نگاه قرآن کریم

خانواده در رویکرد قرآنی ساختاری گسترده و منظومه‌ای هسته‌ای دارد که با ازدواج یک مرد و حداقل یک زن براساس اشتراکات خاصی شکل می‌گیرد. هریک از زوجین خانواده اصلی اعضای طولی و عرضی متفاوتی دارند که نسبت به آنها و نسبت به یکدیگر نقش‌ها و تکالیف خاصی دارند. تولد فرزندان نسبی یا اضافه شدن فرزندان ناتنی، فرزندخوانده یا فرزند رضاعی موجب تعریف تکالیف و انتظارات جدیدی می‌شود. اعضای خانواده براساس نقش‌ها و انتظارات، عضو یک یا چند زیرمنظومه می‌شوند. (سلطانی، ۱۳۹۰) مجموعه تکالیف، انتظارات و مقررات برآمده از ارزش‌های الهی حاکم بر تعاملات خانواده، اعضا و زیرمنظومه‌های اصلی و فرعی آنها، ساختار خانواده از نگاه قرآن را تشکیل می‌دهد. از نظر وجود زیرمنظومه‌های سه‌گانه در خانواده، بین دورویکرد ساخت‌نگر و قرآنی تفاوتی نیست، اما در مورد انواع خانواده، زیرمنظومه‌های فرعی، اعضای طولی و عرضی خانواده، اعضای زیرمنظومه‌ها، حقوق و تکالیف و روابط میان آنها تفاوت‌هایی است که پایه تبیین و ترسیم مرزهای متفاوت خانواده از نگاه قرآن کریم می‌باشد.

حد در لغت به معنای مانع و پرده میان دو چیز و مانع اختلاط است (راغب اصفهانی، ۱۳۷۵). در آیات متعدد قرآن کریم تعبیر حدود الله (ر.ک.، بقره: ۱۴، ۱۸۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰؛ طلاق: ۱؛ نساء: ۱۳) یا مرزهای الهی آمده است و همین معنی در برخی احادیث با عنوان حمایت از حمی یعنی، نگه داشتن حریم منطقه ممنوعه بیان شده است. (ر.ک.، مجلسی، ۱۴۰۴ هـ.ق، ۱۲۷/۲۰؛ مکارم شیرازی،

۱. اجتهاد دینی روشی است برای استخراج و استنباط آموزه‌های دینی از قرآن و روایات. وقتی پژوهش‌گر برای استخراج و استنباط آموزه‌های روان شناختی از این روش استفاده کند، بدان اجتهاد دینی در موضوعات روان شناختی گفته می‌شود. (علی پور و حسینی، ۱۳۹۰)

۱۳۸۱/۱۰/۶۵۳/۲/۱۷۲). از نظر اصطلاحی نیز تمام حدود شرعی ناظر به خانواده، مستتر در مفهوم مرزهای خانواده است؛ زیرا احکام شرعی همان خواسته‌های خداوند است که در قالب واژه‌های واجب، حرام، مستحب و مکروه بیان شده (اعرافی، ۱۳۹۵) و به دنبال انتظام بخشی به رفتارهای انسان است که مرادف با مفهوم مرز در روان‌شناسی و مهمترین عامل خوشبختی و سعادت می‌باشد (رک، خوانساری، ۱۳۶۶، ۴۱۹/۶).

آن بخش از قوانین رفتاری ناظر به تعاملات خانواده که مستحب و یا مکروه است یا امکان تغییر آنها براساس مراتب روابط، مصالح و توافق اعضای خانواده وجود دارد و یا ورود و عبور از آنها با اجازه امکان پذیر می‌باشد، مرزهای غیر الزامی انعطاف پذیر خانواده نامیده می‌شوند. همچنین تمام مرزهای اخلاقی خانواده و قوانین و آداب تعاملات بین فردی و بین زیرمنظومه‌ها که در برخی شرایط و موارد قابل ترک و تغییر می‌باشد نیز از این نمونه است. آن بخش از حدود اعتقادی، رفتاری و اخلاقی خانواده که قوانین الزام آور یعنی، واجب و حرام دارند و (به دلیل خروج از منطقه الفراغ و مالانص فیه) به تصریح قرآن کریم (رک، تحریم: ۱؛ مائده: ۸۷؛ احزاب: ۳۶) انسان حق تقنین و توافق بر تغییر آنها را ندارد (طباطبایی، ۱۳۶۳، ۱۲۹/۴؛ حکمت‌نیا، ۱۳۸۱) و اعضای خانواده باید به آنها پایبند باشند، مرزهای الزامی انعطاف ناپذیر خانواده نام دارند. به دلیل گستردگی آموزه‌های اسلامی مرتبط با مرزهای خانواده، پژوهش حاضر فقط مرزهای درونی خانواده از نگاه قرآن کریم را بررسی نمود.

۲-۲. مرزهای درونی خانواده

عملکرد مرز، تعیین قوانین حاکم بر تعاملات و کیفیت و کمیت ارتباط اعضای خانواده، تعیین حدود رفتاری اعضا و زیرمنظومه‌های خانواده در تعامل با یکدیگر، تعیین فضای اختصاصی روانی- فیزیکی برای افراد و زیرمنظومه‌ها و بازداشتن دیگران از ورود به آن فضاست. قرآن کریم وجود مرزهایی را بین اعضای خانواده و زیرمنظومه‌ها ضروری می‌داند و در آیات مختلف آنها را معرفی کرده است. (شعاع کاظمی و رضایی، ۱۳۹۴) آن دسته از آموزه‌های قرآنی و روایی که ناظر به تنظیم روابط داخلی اعضای خانواده و زیرمنظومه‌های سه‌گانه زوجینی، والدینی و فرزندان است، مرزهای درونی خانواده نامیده می‌شوند.

۲-۱. زیرمنظومه زوجینی و مرزهای آن

پیوستن دو غیر هم جنس با قصد ازدواج، سرآغاز رسمی واحدی جدید به نام خانواده و زیرمنظومه زوجینی است. (مینوچین و فیثمن، ۱۹۸۶) این زیرمنظومه متشکل از دو بزرگسال با جنسیت‌های مخالف است که با هدف تشکیل خانواده به هم پیوسته‌اند و نقش‌هایی دارند که برای عملکرد خانواده حیاتی است (مینوچین، ۱۹۷۴). قرآن کریم ازدواج شرعی و همتایی اعتقادی را شرط صدق عنوان زوجیت می‌داند و هرگاه چنین کفویتی وجود نداشته باشد، آنها را همسر ندانسته و از او به زوج استفاده نکرده است (طیب‌حسینی و انصاریان، ۱۳۹۷). در بینش قرآنی برخلاف رویکرد ساخت‌نگر^۱ پایه اساسی خانواده هسته‌ای و گسترده، زن و شوهری هستند که با قوانین شرعی خاص ازدواج کرده‌اند (سراغی و صفوری، ۱۳۹۸)، همتایی ایمانی دارند و در ساختاری مشخص تعامل می‌کنند. اجتماع این دو نفر اولین زیرمنظومه خانواده یعنی، زیرمنظومه زوجینی را شکل می‌دهد که مرزهای خاصی دارد (پناهی، ۱۳۸۷). در نگاه قرآن کریم ازدواج پیمانی الهی و مستحکم است (رک. نساء: ۲۱) و می‌توان تمام مرزهای تعاملات زوجینی را با نام تعهد زناشویی عام و خاص سامان داد. تعهد عام زناشویی به معنای پایبندی همسران به حدود و مرزهای زوجینی است که شامل تمام حقوق و تکالیف اختصاصی و مشترک، کمیت و کیفیت تعاملات پسندیده، فضای روانی- فیزیکی اختصاصی، رازداری زناشویی، مرزهای اخلاقی و دیگر باید و نبایدها و مستحبات و مکروهات ناظر به تعاملات زوجینی است. تعهد خاص زناشویی نیز به معنای محدود کردن تعاملات عاطفی- جنسی به همسر قانونی است (رک. نسا: ۲۱؛ معارج: ۲۹ و ۳۰؛ احزاب: ۳۵؛ مؤمنون: ۶ و ۷).

اهمیت این مرزها در اندیشه قرآنی تاجایی است که شرط دستیابی به اهداف والای ازدواج (روم: ۲۱، ۲۳؛ مؤمنون: ۶؛ اعراف: ۱۸۹) و حتی شرط صلح زوجین و رجوع بعد از طلاق، پایبندی به آنها دانسته شده است (رک. بقره: ۲۳۰، ۲۳۲) و خدای تعالی خوف عدم پایبندی به مرزهای زوجین یا همان اوامر و نواهی الهی مرتبط به تعاملات زوجینی^۲ را مجوز طلاق قرار داده است (رک. بقره: ۲۲۹). همچنین به مردان نامحرم دستور داده است احترام زیرمنظومه زوجینی و

۱. مینوچین بدون توجه به کیفیت شکل‌گیری خانواده تصریح کرده است که هم‌خانگی‌های غیرقانونی و زوج‌های هم‌جنس بچه‌دار نیز در رویکرد ساخت‌نگر جای می‌گیرند. (مینوچین و فیثمن، ۱۹۸۶)
۲. قدر متیقن از «أَنْ يَخَافَا أَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ» تعهد خاص زناشویی است، اما بیشتر مفسرین به اطلاق آیه اخذ کرده‌اند و آن را به معنای تعهد عام زناشویی معنا کرده‌اند. (قرطبی، ۱۴۰۵ ه. ق. ۲۱۸/۱؛ طباطبایی، ۱۳۶۳، ۳۵۲/۲؛ طبرسی، ۱۴۰۷ ه. ق. ۵۷۸/۲؛ طبری، ۱۴۱۵ ه. ق. ۲۸۱/۲؛ مقدس اردبیلی، بی‌تا)

پیمان زناشویی زنان را نگه دارند و از نزدیک شدن به حریم آنها بپرهیزند (ر.ک.، نساء: ۲۲ و ۲۳؛ بقره: ۲۳۵). تعهد زناشویی، حقوق و تکالیف متقابل الزامی همسران، مرزهای زمانی و مکانی زوجینی، برخی از مرزهای الزامی انعطاف ناپذیر زوجینی، کیفیت و کمیت ارضای نیازهای عاطفی-جنسی، تقسیم نقش‌ها، وظایف غیرالزامی و برخی مرزهای اقتصادی زوجین از مرزهای انعطاف پذیر زوجینی است.

۱-۱-۲-۲. تعهد خاص زناشویی

یکی از مهمترین مرزهای زیرمنظومه زوجینی تعهد خاص زناشویی است که در مقابل آن روابط فرازناشویی قرار دارد و به معنای عبور یکی از همسران از حدود رابطه زناشویی با برقراری صمیمیت عاطفی یا فیزیکی با فردی دیگر است. قرآن کریم تأکید کرده است که زوجین باید تنها با همسران خود رابطه عاطفی-جنسی داشته باشند (ر.ک.، مؤمنون: ۵ و ۶؛ معارج: ۲۹ و ۳۰)، در این روابط از مرزهای شرعی تجاوز نکنند (شعراء: ۱۶۶) و مرتکب ارتباط‌های جنسی نامشروع ویرانگر نشوند (ر.ک.، صدوق، ۱۴۱۳ ه.ق).

محدودکردن روابط عاطفی-جنسی به همسر (ر.ک.، احزاب: ۳۵؛ مؤمنون: ۵ و ۶؛ معارج: ۲۵)، واردنشدن در دوستی‌های پنهانی با نامحرم (ر.ک.، نساء: ۲۵؛ مائده: ۵)، عدم برقراری رابطه جنسی با همجنس (ر.ک.، نمل: ۵۵)، نشکستن انحصار جنسی زوجینی حتی با تنوع طلبی حلال (ر.ک.، طبرسی، ۱۴۰۷ ه.ق، ۱۰/۴۵۷)، واردنشدن در حریم جنسی دیگران با نگاه، سخن و رفتار؛ یعنی پرهیز زنا، چشم، دهان و دست (ر.ک.، کلینی، ۵/۱۳۶۵، ۵۵۹/۵)، خارج نشدن از حریم زوجینی حتی در فکر؛ یعنی فکر نکردن به روابط فرازناشویی یا زنا، فکر (ر.ک.، مجلسی، ۱۳۷۴، ۱۴/۳۳۱)، محدودکردن خودآرایی به همسر (ر.ک.، حرعاملی، ۱۴۰۹ ه.ق، ۲۰/۲۱۲) و واردنکردن دیگران در حریم عاطفی-جنسی زوجینی حتی در فکر؛ یعنی فکر نکردن به نامحرم در هنگام آمیزش با همسر (ر.ک.، حرعاملی، ۱۴۰۹ ه.ق، ۲۰/۲۵۳)، چون تعیین کننده کمیت و کیفیت تعاملات زوجین با بیرون از حریم خصوصی همسران هستند از مرزهای انعطاف ناپذیر زیرمنظومه زوجینی شمرده می‌شوند. تأمین منظم و تثبیت شده نیازهای فطری همسران یا همان پیوند مطلوب عاطفی-جنسی و ترک روابط جنسی خارج از چارچوب ازدواج و مرزهای خانواده از مهمترین عوامل ثبات خانواده است. (بستان، ۱۳۹۲) بنابراین، اسلام بدون توجه به جنسیت، توجه ویژه‌ای به

حفظ عفت جنسی دارد و سخت‌ترین مجازات‌ها را برای جرایم جنسی در نظر گرفته است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۱، ۴۳۴/۱۴) و به دلیل اهمیت مرزهای جنسی زیرمنظومه زوجینی، هرگونه تعدی از این حدود و نزدیک شدن به آنها و حتی تعدی‌های جزئی و فکرکردن به آنها نیز ممنوع شده است (ر.ک.، بقره: ۱۸۷؛ مجلسی، ۱۴۰۴ هـ.ق، ۳۳۱/۱۴). خروج هر یک از زوجین از مرزهای بیان شده به محبت و مودت متقابل آنها آسیب جدی وارد می‌کند و زمینه را برای خیانت و تعدی طرف مقابل فراهم می‌نماید.

۲-۲-۲. حدود تعاملات جنسی زوجین

علاوه بر تعهد خاص زناشویی، مرزهای دیگری نیز وجود دارد که مشخص‌کننده کیفیت و کمیت تعاملات زوجین درون زیرمنظومه زوجینی و در تعامل با یکدیگر است که با عنوان حدود تعاملات جنسی زوجین نامیده می‌شوند. لذت متقابل جنسی و رضای مطلوب و پایدار نیازهای عاطفی-جنسی از حدود اصلی تعاملات جنسی زوجین است و تا حدی اهمیت دارند که اگر به دلایلی روابط جنسی پایدار و ارضاکننده بعد از ازدواج مقدور نباشد، می‌توان ازدواج را منحل کرد. (موسوی خمینی، ۱۳۷۹) با این حال، شارع مقدس زوجین را در کیفیت و کمیت رضای این نیازها در محدوده شرعی آزاد گذاشته است و به مردان توصیه می‌کند با وجود آراستگی فردی و توجه به آراستگی همسر (ر.ک.، طبری، ۱۳۹۲) برای فراهم کردن مقدمات روابط صمیمی و لذت متقابل جنسی (خوارزمی، ۱۴۱۸ هـ.ق) تلاش نماید که در روابط جنسی به زن آسیبی وارد نشود (ر.ک.، حرعاملی، ۱۴۰۹ هـ.ق، ۱۶۷/۲۰) و در صورت عدم رضایت همسر، از حدود آمیزش جنسی متعارف تعدی نکنند و از انجام و درخواست آمیزش جنسی حلال نامتعارف پرهیز نمایند (ر.ک.، بروجردی، ۱۳۸۹، ۴۷۸/۲۵؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵ هـ.ق، ۲۵۵/۱؛ حرعاملی، ۱۴۱۲ هـ.ق، ۲۹/۲۰)، آمیزش جنسی را بیش از چهار ماه ترک نکنند و در صورت تعدد زوجات، ایام حضور نزد آنها را به عدالت مدیریت کنند و از بی‌توجهی به برخی همسران پرهیز کنند (صدوق، ۱۴۱۳ هـ.ق، ۴۰۵/۳؛ نسا، ۱۱۲۹). در همین زمینه به زنان نیز توصیه به خودآرایی برای همسر، همراهی با او و پذیرش رابطه جنسی در موقعیت‌های مناسب و دوری از بی‌اعتنایی و بی‌میلی نسبت به همسر شده است (حرعاملی، ۱۴۱۲ هـ.ق، ۱۱۸/۱۴). طرفین باید به حدود زمانی و مکانی روابط جنسی پایبند باشند، از نزدیکی کردن در ایام عادت ماهانه، روزه‌داری و بیماری پرهیزند

(ر.ک.، بقره: ۱۸۷ و ۲۲۲) و در مساجد و اماکن مقدس و در حضور ناظر حتی کودک، آمیزش جنسی نداشته باشند (ر.ک.، بقره: ۱۸۷؛ کلینی، ۱۳۶۵، ۵/۵۰۰).

آموزه‌های اسلامی، همسران را از کوتاهی در پاسخ‌گویی به نیاز جنسی یکدیگر منع کرده است. (ر.ک.، مجلسی، ۱۳۷۴، ۱۰۰/۲۳۶) کوتاهی زن و شوهر و ناتوانی آنها در تأمین نیازهای عاطفی - جنسی همسر موجب آسیب‌های روانی و پیدایش زمینه‌های انحراف، نابهنجاری‌های فردی و اجتماعی و ناکارآمدی زیرمنظومه زوجینی و کل خانواده است. به تصریح قرآن کریم یکی از احکام انعطاف‌ناپذیر زیرمنظومه زوجینی ممنوعیت سقط جنین است. مقدمات زناشویی و بارداری داخل در مرزهای غیرالزامی انعطاف‌پذیر و وابسته به توافق زوجین است، اما بعد از حاملگی زوجین نمی‌توانند حتی در صورت توافق طرفینی اقدام به سقط جنین کنند (ر.ک.، انعام: ۱۵۱؛ اسرا: ۳۱؛ ممتحنه: ۱۲؛ نسا: ۲۹).

۲-۱-۳. حدود انتظارات دوسویه زوجینی (حقوق و تکالیف)

پایبندی به حقوق و تکالیف یکی از مرزهای درونی خانواده از جمله زیرمنظومه زوجینی است که در رویکرد ساخت‌نگر نیز به اجرای کامل آنها تصریح شده است. (مینوچین، ۱۹۷۴) این حقوق و تکالیف چون تعیین‌کننده حدود رفتاری فرد در تعاملات بین فردی است از جمله مرزهای خانواده شمرده می‌شود. حقوق و تکالیف در واقع مشخص‌کننده گستره و محدوده رفتاری فرد می‌باشد؛ حقوق محدوده‌ای است که فرد می‌تواند تا آنجا از دیگران انتظار داشته باشد و تکالیف نیز محدوده‌کننده انتظارات دیگران از فرد است (کمیت و کیفیت انتظارات دوسویه افراد در تعاملات بین فردی). اسلام برای استحکام خانواده و روابط زوجینی وظایف و مسئولیت‌های اداره خانواده را به‌طور عادلانه براساس ویژگی‌های روانی و فیزیولوژیک میان همسران تقسیم کرده است و تکالیف هر یک حقوق دیگری محسوب می‌شود. گام اول پایبندی به این مرز زیرمنظومه زوجینی، باور تفاوت‌های جنسیتی و آگاهی نسبت به حقوق و تکالیف است؛ زیرا بخشی از تعارضات زوجینی به دلیل باور نکردن تفاوت‌های جنسیتی است (نعیمی و کاظمیان، ۱۳۹۳) و نقش آن در حقوق، تکالیف و نقش‌ها تعیین می‌شود (ر.ک.، طباطبایی، ۱۳۶۳، ۲/۲۷۵؛ مکارم شیرازی، ۱۳۸۱، ۲/۲۸۷). بنابراین، تبیین مراتب و کیفیات مختلف حقوق و تکالیف زوجین براساس قرآن کریم ضرورت دارد.

برخی مصادیق و مراتب حقوق و تکالیف زوجین الزامی و برخی دیگر غیرالزامی انعطاف پذیر است. اصل مدیریت و سرپرستی خانواده توسط مرد (قوامیت)، اصل پذیرش سرپرستی مرد توسط زن (فانیتیت)، استمتاع و ارضای نیازهای عاطفی - جنسی، اصل تربیت فرزندان، حفظ بنیان های خانواده، اصل تأمین نیازهای دینی و مادی و اصل حسن تعامل با بستگان همسر، از جمله مصادیق مرزهای الزامی انعطاف ناپذیر و غیرالزامی انعطاف پذیر است که زوجین می توانند درباره کیفیت و کمیت عملیاتی سازی آنها گفت و گو و توافق کنند.

قرآن کریم تکالیف زن و مرد را طرفینی می داند، پس به استناد آیه ۲۲۸ سوره مبارکه بقره می توان گفت که غیر از مواردی که در آیات و روایات بر اختصاصی بودن آن تکالیف تصریح شده است، هرچه از تکالیف و حقوق برای یکی از زوجین مورد تصریح منابع دینی باشد، مانند آن برای طرف مقابل نیز قابل اثبات می باشد که از آنها به حقوق و مرزهای مشترک تعبیر می شود. (رک.، پسندیده، جان بزرگی و آذربایجانی، ۱۳۹۷) معاشرت معروف، حفظ اسرار و آبروی همسر، حسن تعامل با بستگان، اشتراک مکانی، ارضای نیازهای جنسی (قانون مدنی ایران، ماده ۱۱۰۴) و ارث بردن از یکدیگر (نساء: ۱۲) حقوق مشترک همسران است. ارضای نیازهای عاطفی - جنسی فقط با تشکیل خانواده و هم خانگی و هم خوابگی مقدور است (رک.، مظاهری، ۱۳۸۲)، پس هم خانگی و هم خوابگی از حقوق مشترک همسران می باشد (سلطانی، ۱۳۹۰). بیشتر مفسران شیعه و اهل سنت معتقدند که سرپرستی خانواده، تصمیم گیری در امور خانواده بر اساس مصالح آن، ممانعت از اشتغال زوجه در صورت تنافی آن با مصلحت خانواده و مانند آن از حقوق مرد است (رک.، نساء: ۳۴؛ مکارم شیرازی، ۱۳۸۱، ۳۷۰/۳؛ حرعاملی، ۱۴۰۹ هـ.ق، ۱/۳۱۲؛ ابن کثیر دمشقی، ۱۴۱۹ هـ.ق، ۲/۲۵۶؛ آلوسی، ۱۴۱۵ هـ.ق، ۳/۲۴؛ جهانگیر، ۱۳۸۱) و ورود زن در آن و واگذاری قوامیت و سرپرستی به او مطلوب نیست (رک.، طباطبایی، ۱۳۶۳، ۴/۵۵۲). اطاعت از شوهر در غیر معصیت و پذیرش سرپرستی او، تمکین از شوهر (رک.، نساء: ۳۴؛ صدوق، ۱۴۱۳ هـ.ق، ۳/۳۹۰) و عدم خروج از منزل بدون اجازه او (حرعاملی، ۱۴۰۹ هـ.ق، ۲۰/۲۱۲) از حقوق اختصاصی شوهر در قرآن کریم است.

یکی از مظاهر قوام بخشی خانواده توسط مرد حوزه معیشت است. قوام بخشی معیشتی، داخل در مرزهای اقتصادی تعاملات زوجینی است. اصل تأمین نفقه، استقلال

مالی زن نسبت به درآمدهای شخصی مانند ارث، دیه، دستمزد، صلّه و انفاق واجب زن به والدین خود از اموال شخصی از مرزهای اقتصادی انعطاف‌ناپذیر زیرمنظومه زوجینی است. کمک‌های مالی مرد به والدین واجب‌النّفقه از حدود رفتاری اوست و زن نمی‌تواند در آن ورود و ممانعت کند. صلّه و انفاق زن به والدین خود در صورت نیازمندی آنها از اموال شخصی نیز چنین است. (نجفی، ۱۴۳۲هـ.ق، ۳۱/۳۷۶) پرداخت مهریه، انفاق مستحب والدین زوجین از اموال مشترک با رضایت طرفین، توسعه بر عیال (ر.ک.، کلینی، ۱۳۶۵، ۱۱/۴؛ حرعاملی، ۱۴۰۹هـ.ق، ۱۱/۴۶۰) از مرزهای اقتصادی انعطاف‌پذیر زوجینی است که همسران می‌توانند با رضایت طرفینی انجام دهند. اسلام برای سرپرستی مرد و پذیرش آن توسط زن حدود و مرزهایی تعیین کرده است که حدود کمی و کیفی مدیریت در خانواده نامیده می‌شود. در اسلام به مردان دستور داده شده است که از حساسیت، بدگمانی و کنترل نامناسب بپرهیزند (ر.ک.، نهج البلاغه، ۱۳۹۴، نامه ۳۱). سرپرستی و مدیریت مردان باید بر اساس سه اصل عدالت، معاشرت معروف و مشورت باشد (ر.ک.، شوری، ۳۸؛ طلاق، ۶؛ بقره، ۲۳۳) و تلاش کنند اعمال سرپرستی باعث توهین و تحقیر زن نشود؛ زیرا اعمال قدرت نامطلوب توسط مرد و عدم پذیرش مدیریت مرد از سوی زن خانواده را متزلزل و کمال فردی و تربیت فرزندان را مختل می‌کند (زارعی‌توپخانه، ۱۳۹۲).

اسلام زنان را به پذیرش سرپرستی، قدردانی، رضایت‌مندی، سازگاری و قناعت سفارش کرده است. (ر.ک.، حرعاملی، ۱۴۰۹هـ.ق، ۱۱/۲۳۹) وظیفه زنان مهرورزی به شوهر و خانواده، تدبیر امور داخلی منزل و تربیت اولاد است (طباطبایی، ۱۳۶۳، ۴/۵۵۹؛ طباطبایی، ۱۳۶۳، ۱۶/۲۵۰)؛ این مهرورزی در دو حوزه ارضای نیازهای عاطفی - جنسی؛ تمکین و اطاعت از شوهر و احترام به او معنا می‌یابد (حرعاملی، ۱۴۲۰هـ.ق، ۲۰/۱۵۷؛ کلینی، ۱۳۶۵، ۵/۵۰۶). مهمترین مسئولیت زن پس از واجبات شرعی، تمکین عام و خاص در برابر همسر و در چهارچوب شرع و امور پسندیده جامعه است که معادل جهاد شمرده شده است (ر.ک.، کلینی، ۱۳۶۵، ۵/۹). این موضوع از عوامل مؤثر در قوام خانواده است که زمینه ایجاد آن، پایبندی به مرزهای اخلاقی و رفتاری خانواده می‌باشد. حریم مشترک دینی و معنوی زوجین و امر به معروف و نهی از منکر در صورت تعدی طرف مقابل از حدود الهی، از دیگر مرزهای زیرمنظومه زوجینی است (ر.ک.، طه، ۱۳۲)؛

۲-۱-۴. فضای روانی - فیزیکی اختصاصی

از دیگر مرزهای مهم زوجینی فضای روانی - فیزیکی اختصاصی است که حقی دوسویه و زمینه‌ساز تعاملات زناشویی مستمر می‌باشد. این مرز از حقوق مشترک زوجینی است و قرآن کریم به دلیل نقش عمده آن در دستیابی به اهداف ازدواج و پایبندی به دیگر مرزهای زیرمنظومه همسران به طور ویژه به آن اشاره کرده است. دلالت التزامی آیه استیذان بیان‌کننده مرز اساسی زوجینی است که همسران به دلیل نیازمندی دوسویه به خلوت مستمر و منظم باید مکان خواب، زمان خلوت و حریم روانی اختصاصی داشته باشند و دیگر اعضای خانواده با احترام به این حریم خصوصی، بدون اجازه وارد آن نشوند. (ر.ک.، نور: ۵۸) پایبندی به این حریم و مرز روشن زوجین برای ارضای نیازهای عاطفی - جنسی، دریافت حمایت‌های عاطفی طرفینی و تعاملات، تصمیم‌گیری‌ها و حل مشکلات خصوصی آنها ضروری است؛ زیرا دستیابی به آثار و برکات زوجیت مانند آرامش، صمیمیت، پوشانندگی، شادمانی و رضایت (ر.ک.، روم: ۲۱؛ بقره: ۱۸۷؛ فرقان: ۷۴) در سایه چنین مرزی ممکن خواهد بود که عدم پایبندی به آن یکی از عوامل مهم گسست خانواده است (حبیبی و حاجی‌حیدری، ۱۳۹۴).

یکی از مشکلات مرزی برخی خانواده‌ها تنیدگی فضای فیزیکی و محل خواب اعضای خانواده است بدین شکل که والدین و فرزندان در کنار یکدیگر می‌خوابند و یا حضور آنها باعث جدایی محل خواب والدین می‌شود. این امر فرصت روابط عاطفی - جنسی را از همسران می‌گیرد. همچنین عدم حضور طولانی مدت همسر در منزل به دلیل کار، مأموریت شغلی، مسافرت، قهر، زندان و مانند آن نیز می‌تواند به این مرز مهم زوجینی و دیگر مرزهای خانواده آسیب رسانده و بنیان خانواده را سست کند. (حبیبی و حاجی‌حیدری، ۱۳۹۴)

۲-۱-۵. رازداری زناشویی و اطلاعاتی

رازداری زناشویی به معنای پنهانی بودن آمیزش جنسی همسران (ر.ک.، صدوق، ۱۴۱۳ه.ق، ۴۸۲/۱)، ممنوعیت افشای جزئیات روابط جنسی نزد دیگران (ر.ک.، حرعاملی، ۱۴۰۹ه.ق، ۱۵۴/۱۴)، حفظ حریم روانی - جنسی همسر و خودداری زوجین از بیان زیبایی‌های نامحرم نزد همسر و همسر نزد نامحرم (ر.ک.، دیلمی، ۱۴۰۸ه.ق) یکی از مهمترین مرزهای زیرمنظومه همسران است. پوشیده ماندن تعاملات خصوصی همسران تا آنجا اهمیت دارد که خدای تعالی با اصطلاح

عورت (ر.ک.، نور: ۵۸) بر آن تأکید کرده است. رازداری اطلاعاتی یکی دیگر از مرزهای زوجینی است و همسران نباید اطلاعات و اسرار همسر خود را از حریم زوجینی و خانواده خارج کنند. قرآن کریم به این مرز توجه ویژه‌ای کرده و زنانی که حافظ اسرار شوهرانشان هستند را تمجید نموده است (ر.ک.، نساء: ۳۴) و با نکوهش همسران حضرت نوح عَلَيْهِ السَّلَامُ و حضرت لوط عَلَيْهِ السَّلَامُ عدم پایبندی به این مرز و افشای اسرار شوهر را خیانت به وی نامیده است (ر.ک.، تحریم: ۱۰؛ طباطبایی، ۱۳۶۳، ۱۹/۵۷۸؛ مکارم شیرازی، ۱۳۸۱، ۲۴/۳۰۲). از جمله مصادیق رازداری اطلاعاتی عدم افشای تعارض‌های زوجینی نزد خانواده‌های اصلی و دیگران است. هیچ‌یک از زوجین نباید شکایت همسر را نزد والدین او یا نزد پدر و مادر خود ببرد. به‌طور کلی باز بودن مرزهای اطلاعاتی خانواده و انتقال آسان اسرار پذیرفته نیست و مسائل خصوصی زن و شوهر و کل خانواده باید در منظومه خانواده باقی بماند (شعاع‌کاظمی و رضایی، ۱۳۹۴) به‌جز زمانی که تعارضات میان آنها شدت گیرد که در این صورت قرآن کریم مراجعه به حکم و مشاوره را مجاز دانسته است (ر.ک.، نساء: ۳۵؛ حجرات: ۱۰).

قرآن کریم این پوشانندگی جامع روانی - جنسی - اخلاقی را به زیبایی در آیه: «هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ وَأَنْتُمْ لِبَاسٌ هُنَّ» بیان کرده است. این آیه با ایجاز بیانی و وسعت معنایی، بسیاری از احکام تعاملات و مرزهای زیرمنظومه زوجینی را در خود دارد. لباس مایه حفاظت، زیبایی و کنایه از رابطه بسیار نزدیک است که علاوه بر هم‌پوشانی و رازداری روانی - جنسی، انسجام، همزیستی و معاشرت نیکو، آرامش بخشی، حمایت و دفاع متقابل، زینت‌گری و مایه خوش‌نامی بودن، اختصاصی بودن همسر و تعهد عاطفی - جنسی و محافظت همسران از یکدیگر در برابر آسیب‌ها نیز از پیام‌های این تشبیه بدیع قرآنی است. (ملکوتی خواه، ۱۳۹۵) این آیه شریفه علاوه بر جنبه ادبی اخبار به داعی انشاء نیز است و همسران باید نسبت به یکدیگر چنین رفتار کنند و به این مرزهای زیرمنظومه زوجینی پایبند باشند (آصفی، ۱۳۸۵).

۲-۱-۲-۶. حدود تعاملات غیر جنسی زوجین (معاشرت معروف)

مرزهای اخلاقی زیرمنظومه زوجینی بخشی دیگر از حدود تعاملات همسران است. مرزهای اخلاقی یعنی، زوجین نباید در تعامل با یکدیگر از حدود اخلاق تجاوز کنند و در کنار پایبندی به مرزهای رفتاری و حقوقی موظفند براساس مودت و مهربانی تصریح شده در

قرآن با یکدیگر تعامل کنند. (رک.، روم: ۲۱؛ فرقان: ۷۲، ۶۳) این مرز تعاملی زوجینی در قرآن با نام معاشرت معروف آمده است و خدای تعالی به زوجین دستور داده است که حتی در صورت وجود تعارضات زوجینی با یکدیگر براساس معروف رفتار کنند که به معنای تعامل براساس عقل، شرع و عرف است. (رک.، طباطبایی، ۱۳۶۳/۲، ۲۳۲؛ طباطبایی، ۱۳۶۳/۴، ۴۰۵؛ رشیدرضا، ۱۳۰۳/۲، ۳۷۴)

از جمله لوازم معاشرت پسندیده تأمین نیازهای عاطفی همسراست که در سخن گفتن و همنشینی نیکو (رک.، بروجردی، ۱۳۸۹/۲، ۵۴۴)، بدرقه و استقبال زوجین نسبت به یکدیگر (رک.، صدوق، ۱۴۱۳هـ.ق، ۳/۳۸۹)، پرهیز از تحقیر خانواده (رک.، حسینی عاملی، ۱۴۰۶هـ.ق) و دیگر مصادیق اخلاق بین فردی متبلور می‌شود. همکاری در انجام وظایف مشترک خانوادگی و انعطاف و نفوذپذیری در برابر همسر (رک.، مجلسی، ۱۳۷۴/۱۰، ۲۳۶) دو مورد از مهمترین لوازم معاشرت معروف است. همسران باید در مقابل یکدیگر منعطف باشند و از سرسختی، لجاجت و اصرار بر دیدگاه خود دوری کنند (رک.، پسندیده، و همکاران، ۱۳۹۷).

۲-۲-۲. زیرمنظومه والدینی و مرزهای آن

تولد یا پذیرش فرزند زمینه ساز شکل‌گیری زیرمنظومه والدینی با مسئولیت اصلی راهنمایی و پرورش فرزندان است. اعضای اصلی این زیرمنظومه از نگاه رویکرد ساخت‌نگر، والدین و فرزندان نسبی و فرزندخوانده‌ها هستند (مینوچین و فیشمن، ۱۹۸۶)، اما اسلام علاوه بر فرزندان نسبی و فرزندخوانده‌ها، فرزندان رضاعی (رک.، نسا: ۲۳؛ احزاب: ۴) و در برخی موارد پدربزرگ پدری (رک.، موسوی خمینی، ۱۳۷۹؛ کاتوزیان، ۱۳۹۲/۱، ۸۶) و مادر بزرگ را نیز عضو این زیرمنظومه می‌داند (رک.، افروز، ۱۳۸۳). کارکرد اصلی زیرمنظومه والدینی تربیت و پرورش همه جانبه فرزندان است (مینوچین، ۱۹۷۴) که رسیدن به این هدف نیازمند وجود قوانین شفاف و وضوح نقش‌ها و مرزهاست تا والدین و فرزندان بتوانند در سایه آنها تعاملات سازنده طرفینی داشته باشند (طباطبایی امیری و محمدیان، ۱۳۹۱). پایه و اساس مرزهای زیرمنظومه والدینی، حقوق و تکالیف متقابل والدین و فرزندان است (مینوچین و فیشمن، ۱۹۸۶).

قرآن کریم در آیات متعددی تکالیف و حقوق متقابل والدین - فرزندان و قوانین الزامی انعطاف‌ناپذیر و غیر الزامی انعطاف‌پذیر یعنی، واجب و مستحب حاکم بر تعاملات آنها را بیان کرده است که عدم پایبندی به آنها پیامدهای بدی دارد. (رک.، حرعاملی، ۱۴۰۹هـ.ق، ۲۱/۴۸)

بنابراین، قوانین شرعی و اخلاقی یا همان بایسته‌ها و شایسته‌های قرآنی ناظر به تعاملات والدین و فرزندان در دو بخش مرزهای والدگری و مرزهای فرزندی قابل طرح است. مرزهای والدگری مشخص‌کننده محدوده اختیارات والدین و کمیت و کیفیت تعاملات آنها با فرزندان است و مرزهای فرزندی کیفیت و کمیت تعامل فرزندان با والدین و حقوق و تکالیف آنها را مشخص می‌کند. ممنوعیت سلب مسئولیت نسبت به فرزندان و انجام وظایف والدگری از نام‌گذاری تا ازدواج، جزء مرزهای والدگری است.

والدین نمی‌توانند براساس رفعت جایگاه خود هرگونه رفتاری با فرزندان داشته باشند، بلکه باید همیشه براساس حدود و مرزهای الهی والدگری رفتار کنند. تربیت و آموزش فرزندان در ابعاد مختلف دینی (ر.ک.، خوارزمی، ۱۴۱۸ ه.ق)، اخلاقی، عاطفی، جسمانی، جنسی و مانند آن (ر.ک.، لقمان: ۱۸ و ۱۹، بقره: ۱۳۲)، حفظ سلامت دینی و مقاوم کردن آنها در برابر دسیسه‌ها و تهاجمات فرهنگی (ر.ک.، پایان و مطبوع، ۱۳۷۸)، حفظ دین و جان فرزندان (ر.ک.، تحریم: ۶)، احترام به حریم خصوصی و فضای روانی - فیزیکی فرزندان و برخورد متناسب با سن و جنس آنها از وظایف والدین است که نمی‌توانند به دلایل مختلف این وظایف را رها و یا واگذار کنند. عدالت بین فرزندان (ر.ک.، مجلسی، ۱۴۰۴ ه.ق، ۹۲/۱۰۱)، اعتدال در محبت (ر.ک.، منافقون: ۹) و توجه عاطفی بیشتر به دختران (ر.ک.، حرعاملی، ۱۴۰۹ ه.ق، ۵۱۵/۲۱)، احترام گذاشتن به نظر و سخن فرزندان (ر.ک.، یوسف: ۶۶)، حسن نام‌گذاری، کنترل و راهنمایی و تأدیب (ر.ک.، حرعاملی، ۱۴۰۹ ه.ق، ۴۸۰/۲۱)، استقلال دادن به فرزندان و رعایت تمام حقوق آنها قبل از تولد و در دوره نوزادی، کودکی، نوجوانی و جوانی، و ازدواج دادن آنها (ر.ک.، حرعاملی، ۱۴۰۹ ه.ق، ۴۸۲/۲۱) از تکالیف والدین و حقوق فرزندان است (ر.ک.، احمدی و سادات باقی‌پور، ۱۳۹۰؛ رجبی‌نیا، ۱۳۹۱).

آخرین گامی که والدین می‌توانند با فرزندان خود تعامل بی‌معارض داشته باشند اقدام به ازدواج آنهاست. تسریع در ازدواج فرزندان و فراهم کردن مقدمات آن از وظایف والدین است و اهمال در آن براساس آموزه‌های دینی، قابل پذیرش نیست. بعد از ازدواج فرزندان، وظیفه والدین پذیرش استقلال آنها و عدم دخالت در زندگی و شئون زوجینی آنهاست (دیلمی، ۱۴۰۸ ه.ق). نظارت دائمی و مداخله غیر مستقیم و مثبت والدین و خویشاوندان با هدف پیشگیری و رفع تعارض زوجین مورد سفارش آیات قرآن کریم (ر.ک.، نساء: ۳۵) و از عوامل ثبات

خانواده است (ر.ک.، بستان، ۱۳۹۲). یکی از مرزهای مهم والدگری پرهیز از اذیت و آزار فرزندان است. در روایات مختلف آمده است و همان طور که آزار والدین باعث عاق فرزندان می شود، در سوی مقابل نیز چنین است. (نوری، ۱۴۰۸ هـ.ق، ۴۸۱/۲۱) بنابراین، والدین باید در تمام مراحل زندگی فرزندان از آزار و اذیت آنها بپرهیزند و با آنان براساس حدود شرعی و اخلاقی رفتار کنند. پایبندی فرزندان به حدود شرعی و اخلاقی تعامل با والدین، مرزهای فرزندی نام دارد که برابر با بزرگ ترین واجبات الهی شمرده شده است. قرآن کریم حد و مرزهای تعامل فرزندان با والدین را در چند اصطلاح جامع و گسترده احسان (ر.ک.، اسراء: ۲۳)، فروتنی (ر.ک.، اسراء: ۲۴)، قدردانی (ر.ک.، مجلسی، ۱۳۷۴، ۶۸/۷۱) و عدم آزار و اذیت (ر.ک.، اسراء: ۲۳) بیان کرده است. احسان، تکریم همه جانبه و بدون قید و شرط والدین، نرم سخن گفتن با ایشان، پرهیز از بی توجهی و رو برگرداندن از آنها، رعایت ادب در همه حال (ر.ک.، گیلانی، ۱۳۷۷؛ صدوق، ۱۴۱۳ هـ.ق، ۳۷۲/۴)، مهربانی بیشتر با مادر (ر.ک.، حرعاملی، ۱۴۰۹ هـ.ق، ۴۹۳/۲۱)، رسیدگی به آنها به ویژه در دوران پیری (ر.ک.، اسراء: ۲۳) و صدا نزدن آنها به اسم (ر.ک.، کلینی، ۱۳۶۵، ۴۰۶/۳) از مصادیق احسان و وظایف قطعی فرزندان نسبت به والدین است. نفوذ پذیری، نظرخواهی و حرف شنوی از والدین جزء لوازم فروتنی و عدم آزار والدین است.

قرآن کریم پیوند مکتبی را مرز رابطه نسبی قرار داده (ر.ک.، هود: ۴۶؛ توبه: ۲۳) و حدود ایمانی و شرعی را نیز مرز فروتنی و اطاعت فرزندان از والدین اعلام کرده است (ر.ک.، عنکبوت: ۸؛ لقمان: ۱۵). ممنوعیت آزار والدین و تحمل اذیت آنها یکی دیگر از مرزهای فرزندی است. قرآن کریم فرزندان را از کوچک ترین آزارها نسبت به والدین نهی کرده (ر.ک.، اسراء: ۲۳) و به آنها دستور داده است که اذیت های احتمالی والدین را تحمل کنند (ر.ک.، گیلانی، ۱۳۷۷).

برخی آیات قرآن ناظر به ضرورت وجود مرزهای تعاملی میان والدین و فرزندان در درون خانواده است. یکی از آنها آیه استیذان است که به دلالت مطابقی بیان کننده مرز زیرمنظومه والدین و فرزندان است. خدای تعالی به فرزندان دستور داده است از ورود بدون اجازه به حریم روانی - فیزیکی والدین بپرهیزند (ر.ک.، نوره: ۵۸؛ حرعاملی، ۱۴۰۹ هـ.ق، ۲۱۵/۲۰). در برخی روایات تفسیری ذیل آیه استیذان به جدا بودن محل خواب والدین و فرزندان تأکید شده است (حرعاملی، ۱۴۰۹ هـ.ق، ۱۷۱/۱۴). پایبندی اعضای خانواده به برخی مرزهای تعاملات

جنسیتی زنان و مردان ضروری است که یکی از آن موارد رعایت حدی از حجاب و پوشش توسط والدین و فرزندان در خانواده است. نداشتن پوشش مناسب یکی از دلایل استبدان فرزندان ممیز برای ورود به حریم والدین می باشد (رک.، نور: ۵۸) و این به معنی ضرورت رعایت پوشش مناسب توسط والدین است. براساس قرآن کریم و روایات، مشاهده تعاملات عاطفی- جنسی والدین توسط فرزندان (رک.، کلینی، ۱۳۶۵، ۵۰۰/۵) و دیدن اندام‌های خصوصی والدین ممنوع است و زمینه ساز انحرافات روانی- رفتاری بسیاری خواهد بود (مظاهری، ۱۳۸۷، ۱۶۵/۱). والدین و فرزندان باید از نگاه به اندام‌های خصوصی و جنسی یکدیگر دوری کنند (رک.، کلینی، ۱۳۶۵، ۵۰۳/۶).

ایمان و تقوی مرزهای نهایی گستره والد- فرزندی است؛ یعنی پاییندی والدین و فرزند به تکالیف طرفینی تا جایی لازم است که این تعامل باعث کفر، شرک و گناه نشود و همچنین فرزند از حدود ایمان خارج نگردد. (رک.، هود: ۴۶؛ توبه: ۲۳؛ عنکبوت: ۸؛ لقمان: ۱۵)

۲-۳. زیرمنظومه برادران- خواهران و مرزهای آن

تولد فرزندان دوم و سوم ساختار، مرزها و زیرمنظومه‌های خانواده را تغییر می دهد. وقتی فرزندان دیگری متولد می شوند الگوهای پایداری که اطراف کودک اول شکل گرفته بود به هم می ریزد که در نتیجه آن، الگوی خانوادگی پیچیده و متمایزی که شامل الگوی جدید برادر- خواهری است، پدید می آید. این زیرمنظومه زمینه تربیت اجتماعی کودکان و زیربنای ارتباطات همشیرها در جوانی و بزرگسالی است و اهمیت زیادی دارد. خانواده باید با پاییندی به مرزهای فرزندان، با تربیت و پرورش آنها بدون مداخله‌های فلج کننده، آنها را در این مسیر یاری و با مرزهایی روشن، تفکیک کنند. (مینوچین و فیشمن، ۱۹۸۶) رابطه میان همشیرها یکی از مستحکم ترین رابطه هاست و دامنه پیوند عاطفی و روانی آنها بسیار وسیع تر و گسترده تر از ارتباط میان زوجین، والدین و فرزندان است (افروز، ۱۳۸۳).

قرآن کریم به زیرمنظومه برادران و خواهران توجه ویژه ای دارد و با بیان انواع آن، درباره حدود و مرزهای تعاملات آنها مطالبی بیان کرده است. حتی پیام های تربیتی اصلی برخی سوره های قرآن ضرورت قانون مندی و مدیریت تعاملات میان فرزندی است. (شاملی، ۱۳۷۹) این تدابیر و قوانین خاص، مرزهای درونی زیرمنظومه فرزندان و قوانین حاکم بر تعاملات

فرزندان نسبی، رضاعی، فرزندخوانده و فرزندان ناتنی است. پایه و اساس مرزهای این زیرمنظومه احکام شرعی ناظر به تعاملات بین فردی آنها و حقوق و تکالیف آنها نسبت به یکدیگر است که برخی الزامی انعطاف‌ناپذیر و تعدادی غیر الزامی انعطاف‌پذیر است. ممنوعیت نگاه و تماس جسمی مفسده‌انگیز و یا همراه بالذت و نگاه به برخی نقاط حساس بدن، از جمله مرزهای الزامی انعطاف‌ناپذیر است و مواردی مانند ورود به حریم خصوصی یکدیگر که تابع کسب اجازه، رضایت و توافق است از مصادیق مرزهای غیر الزامی انعطاف‌پذیری باشد.

علاوه بر زوجین، دیگر افراد و زیرمنظومه‌های خانواده نیز به فضای روانی - فیزیکی اختصاصی نیاز دارند که دیگران نباید بدون اجازه وارد آن شوند. (ر.ک.، حرعاملی، ۱۴۰۹ ه.ق، ۲۱۴/۲۰) هرچه فرزندان به دوران بلوغ نزدیک‌تر می‌شوند، وجود چنین مرز و محدوده‌ای ضروری‌تر می‌شود. این نیاز مخصوص دختران یا پسران نیست، اما زنان و دختران به دلیل ویژگی‌های جسمانی، روانی و اجتماعی به این فضای اختصاصی بیشتر نیاز دارند (ر.ک.، حرعاملی، ۱۴۰۹ ه.ق، ۲۱۵/۲۰). ضرورت پایبندی فرزندان به مرزهای روانی - فیزیکی یکدیگر از برخی آیات قرآن کریم قابل برداشت است. بسیاری از مفسرین معتقدند که ورود و خوردن و آشامیدن از منزل برادران و خواهران که در آیه ۶۱ سوره نور به صورت مطلق بیان شده است، مشروط به اذن و رضایت آنهاست (ر.ک.، نور: ۶۱؛ قرطبی، ۱۴۰۵ ه.ق، ۲۰۷/۱۲؛ آلوسی، ۱۴۱۵ ه.ق، ۳۲۳/۱۸؛ عاملی، ۱۴۱۳ ه.ق، ۹۹/۱۲؛ طبرسی، ۱۳۷۲/۲۴۶/۷). بنابراین، فرزندان وقتی به حالت تمییز و تشخیص خوب و بد رسیدند باید بسترشان از پدر و مادر و از یکدیگر جدا شود (حرعاملی، ۱۴۰۹ ه.ق، ۲۳۱/۲۰)، بین فرزندان دختر و پسر باید حدود و مرزهایی برقرار باشد، محل خواب و استراحت والدین و فرزندان به‌ویژه دختر و پسر و نیز برادران از هم جدا باشد.

یکی از مرزهای مهم زیرمنظومه خواهران - برادران، پایبندی به حدود عفت در نگاه، گفتار و رفتار است (ر.ک.، صدوق، ۱۴۱۳ ه.ق، ۱۱۴/۴) و به دلیل حرمت ازدواج آنها با هم (ر.ک.، نساء: ۲۳) هرگونه لذت بردن از یکدیگر ممنوع می‌باشد (ر.ک.، حلی، ۱۴۱۴ ه.ق، ۶۱۳/۲۰). پوشش مناسب فرزندان در تعامل با یکدیگر (ر.ک.، حرعاملی، ۱۴۰۹ ه.ق، ۲۱۰/۲۰) و خواهران با هم (ر.ک.، حرعاملی، ۱۴۰۹ ه.ق، ۲۱۲/۲۰) و پوشاندن زینت‌های پنهان خود (ر.ک.، نور: ۳۲) از مرزهای جنسیتی میان خواهران و

برادران است. قرآن کریم آشکار کردن زینت برای برادران را جایز می‌داند (ر.ک. نور: ۳۱)، اما براساس دیدگاه بیشتر مفسران شیعه و اهل سنت، برخی از زینت‌ها مانند زینت‌های پنهان استثناست و برادران و خواهران باید در مقابل یکدیگر به حدی از پوشش پایبند باشند (ر.ک.، حلی، ۱۴۱۴ ه.ق، ۲/۵۷۴؛ مقدس اردبیلی، بی تا).

به دلیل نزول آیات مربوط به گفتار و رفتار عفیفانه با جنس مخالف (ر.ک.، نور: ۳۰ و ۳۱؛ احزاب: ۳۲؛ قمی، ۱۴۱۳ ه.ق، ۲/۱۰۱؛ صدوق، ۱۴۱۳ ه.ق)، خواهران و برادران نیز باید در مقابل یکدیگر از گفتار و رفتار هوس انگیز دوری کنند. باتوجه به مرزهای بیان شده، هر عملی که باعث لذت و آشکار شدن زینت‌های پنهان شود و یا زمینه انحراف و هوس رانی را فراهم کند از جمله مرزهای ممنوعه زیرمنظومه خواهران - برادران است. براین اساس، ورود و خروج خواهران و برادران به مرزهای روانی - فیزیکی یکدیگر نیز باید با اطلاع و اجازه باشد (مظاهری، ۱۳۸۷/۱، ۱۶۵).

۳. بحث و نتیجه‌گیری

مرزهای فردی و زیرمنظومه‌ای خانواده به معنای گستره مسئولیت‌ها، توقعات، حقوق و تکالیف هریک از اعضاست و زیرمنظومه‌های خانواده یکی از مسائل مهم در روان‌شناسی خانواده می‌باشد که در آموزه‌های اسلامی نیز به آنها اشاره شده است. رویکرد ساخت‌نگر، خانواده را دارای سه زیرمنظومه زوجینی، والدینی و همشیرها می‌داند که بین آنها یکی از سه نوع مرز روشن، مبهم و خشک وجود دارد. این رویکرد مرزهای روشن را بهنجار و مرزهای خشک و مبهم را نابهنجار می‌داند و تلاش می‌کند با روشن کردن و انعطاف بخشی به مرزهای خانواده آن را سامان بخشد. این رویکرد طرفدارانی دارد، اما انتقاداتی نیز به آن وارد شده است. پژوهش حاضر با هدف پاسخ‌گویی به این سؤال که مرزهای درونی خانواده در آیات قرآن کریم چگونه تبیین شده است، انجام شد. یافته‌های پژوهش نشان داد که در اصل وجود زیرمنظومه‌های خانواده و مرزهای آن میان دو رویکرد ساخت‌نگر و رویکرد قرآنی تفاوتی نیست، اما در اعضای زیرمنظومه‌ها و کیفیت و کمیت مرزهای بین آنها تفاوت‌هایی وجود دارد. مشخص شد که مرز با معنای لغوی و اصطلاحی روان‌شناختی در آموزه‌های قرآنی نیز قابل مشاهده است. تمام حدود شرعی ناظر به تعاملات درونی اعضا و

زیرمنظومه‌های سه‌گانه‌ی خانواده، مرزهای انعطاف‌ناپذیر و انعطاف‌پذیر درونی خانواده نامیده می‌شوند.

تعهد خاص زناشویی، به معنای محدود کردن روابط عاطفی - جنسی به همسر می‌باشد که از مرزهای زیرمنظومه زوجینی است. وارد نشدن در دوستی‌های پنهانی با نامحرم، نشکستن انحصار جنسی زوجینی حتی با تنوع‌طلبی حلال، وارد نشدن در حریم جنسی دیگران با نگاه، سخن و رفتار، خارج نشدن از حریم زوجینی حتی در فکر، خودآرایی کردن همسران فقط برای یکدیگر، وارد نکردن دیگران در حریم عاطفی - جنسی زوجینی حتی در فکر، چون تعیین‌کننده کمیت و کیفیت تعاملات زوجین با بیرون از حریم خصوصی همسران هستند و قابل توافق و تغییر نیستند از مرزهای انعطاف‌ناپذیر زیرمنظومه زوجینی می‌باشند. حدود تعاملات جنسی همسران یکی از مرزهای زیرمنظومه زوجینی است که مصادیق آن عبارتند از: تعدی نکردن از حدود آمیزش جنسی متعارف حلال مگر با رضایت طرف مقابل، ممنوعیت آسیب جسمانی زوجین به یکدیگر، پایبندی به حدود زمانی آمیزش جنسی مانند نزدیکی نکردن در عادت ماهانه، روزه‌داری و بیماری یکی از زوجین، پایبندی به حدود مکانی مانند ترک آمیزش جنسی در مکان وجود ناظر حتی کودک، پایبندی به حدود کمی آمیزش جنسی مانند ترک نکردن آمیزش بیش از چهار ماه با عدم رضایت همسر، رعایت عدالت در تعدد زوجات، پایبندی به حدود روانی - عاطفی آمیزش جنسی مانند آراستگی فردی زوجین، پاسخ‌گویی به نیازهای طرفینی و پرهیز از بی‌اعتنائی و بی‌میلی و ایجاد لذت جنسی طرفینی.

حقوق و تکالیف متقابل همسران چون مشخص‌کننده گستره و محدوده انتظارات فرد از دیگران و دیگران از فرد است جزء در مرزهای خانواده می‌باشد. سرپرستی و مدیریت خانواده توسط مرد و عدم امکان ورود یا واگذاری آن به زن، پذیرش مدیریت و سرپرستی مرد توسط زن با مظاهر و جوهر اطاعت از شوهر و عدم خروج از خانه بدون اجازه او، کیفیت و کمیت مدیریت و کنترل مرد نسبت به همسرش، ممنوعیت بدگمانی و غیرت نابخا و حرمت نسبت ناروای روابط فرازناشویی و ممنوعیت توهین و تحقیر برخی از مصادیق حقوق و تکالیف مشترک و اختصاصی همسران و از جمله مرزهای زیرمنظومه زوجینی است.

پایبندی زوجین به حدود اقتصادی خانواده مانند تأمین نیازهای مادی، پرداخت مهریه، توسعه برعیال، احسان و انفال واجب والدین توسط مرد و قدردانی، رضامندی، سازگاری و قناعت توسط زن، استقلال اقتصادی زن در اموال شخصی، احسان واجب والدین از اموال شخصی و طرفینی با رضایت مرد (برخی موارد مانند صله و انفاق واجب والدین توسط مرد از حدود رفتاری اوست و زن نمی‌تواند در آن ورود و ممانعت کند)، انفاق واجب والدین زن از اموال شخصی خود و صله و انفاق مستحب والدین زوجین از اموال مشترک، جزء مرزهای انعطاف‌پذیر اقتصادی زوجینی است و همسران می‌توانند با رضایت طرفینی نسبت به آنها اقدام کنند. سرنوشت دینی همسران تاجایی‌که به خانواده ارتباط دارد حریم خصوصی نیست و زوجین باید نسبت به کمال معنوی و تربیت دینی یکدیگر حساس باشند و در این مسیر یکدیگر را یاری کنند.

فضای روانی - فیزیکی ویژه همسران و رازداری زناشویی دو مرز دیگر زیرمنظومه زوجینی است. عدم افشای مشکلات و تعارضات داخلی خانواده، حفظ اسرار همسر، حفظ حریم روانی - جنسی همسر، فاش نکردن جزئیات روابط جنسی و پنهانی بودن آمیزش جنسی همسران، از مصادیق مرزهای اطلاعاتی و رازداری زناشویی می‌باشد. مرزهای اخلاقی به معنای معاشرت معروف، بخشی دیگر از حدود تعاملات همسران است که نرمی و نفوذپذیری در برابر همسریکی از مهمترین لوازم آن می‌باشد.

قانون‌مندی ورود فرزندان به فضای اختصاصی والدین، عدم اطلاع فرزندان از روابط جنسی والدین، جدا شدن بستر والدین و فرزندان، پرهیز والدین و فرزندان از نگاه به اندام‌های حساس و جنسی یکدیگر، پوشش مناسب والدین و فرزندان ممیز نزد یکدیگر، احسان به والدین و ممنوعیت آزار و اذیت والدین برخی از حدود فرزند و والدگری و مرزهای زیرمنظومه والدینی است. ایمان و تقوی مرزهای نهایی گستره والد - فرزند می‌باشد؛ یعنی پایبندی والدین و فرزند به مرزهای طرفینی تا جایی لازم است که باعث کفر، شرک و گناه نشود. اخلاق بین فردی، حدود تعاملات جنسیتی زنان و مردان، پایبندی به حدود فیزیکی و روانی، جدا بودن بستر فرزندان از شش سالگی، اجازه برای ورود به حریم خصوصی یکدیگر از مرزهای زیرمنظومه برادران - خواهران است.

فهرست منابع

- * قرآن کریم (۱۳۷۶). مترجم: مکارم شیرازی. تهران: دارالقرآن الکریم.
- * نهج البلاغه (۱۳۹۴). مترجم: دشتی، محمد. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
۱. احمدی گورجی، حسن، و باقی پور، فاطمه (۱۳۹۰). صدای پای کودک. قم: قلم ماندگار.
۲. اعرافی، علیرضا (۱۳۹۵). احکام تربیت فرزند. قم: مؤسسه اشراق و عرفان.
۳. افروز، غلامعلی (۱۳۸۳). روان شناسی رابطه ها. تهران: دانشگاه تهران.
۴. آصفی، محمد مهدی (۱۳۸۵). میثاق. مترجم: خادمی، حسین. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
۵. آقا جمال خوانساری، محمد بن حسین (۱۳۶۶). شرح غرر الحکم. تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ نشر.
۶. آلوسی، سید محمود (۱۴۱۵ ه.ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم. بیروت: دارالکتب العلمیه.
۷. بروجردی، آقا حسین (۱۳۸۹). منابع فقه شیعه: ترجمه جامع احادیث الشیعه. تهران: انتشارات فرهنگ سبز.
۸. بستان، حسین (۱۳۹۲). کوششی نظری در جهت ساخت مدل اسلامی ثبات خانواده. نشریه مطالعات زن و خانواده، ۱، ۶۹-۹۸.
۹. بهجت پور، عبدالکریم، و معرفت، حامد (۱۳۹۰). اعجاز تشریحی قرآن. نشریه تخصصی قرآن و علم، ۸(۵)، ۴۱-۷۹.
۱۰. پایان، نوشین، و مطبوع، نیره (۱۳۷۸). بررسی عوامل مؤثر در استحکام زندگی زناشویی دانشجویان. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه فردوسی، مشهد.
۱۱. پسندیده، عباس، جان بزرگی، مسعود، و آذربایجانی، مسعود (۱۳۹۷). الگوی نظری مداخله انعطاف-نفوذناپذیری در خانواده درمانی سیستمی معنوی برای مدیریت مرزهای خانواده بر اساس حدیث العزیزه. نشریه علوم قرآن و حدیث، ۸۷(۲۳)، ۲۴-۴۶.
۱۲. پناهی، علی احمد (۱۳۸۷). خانواده از منظر دین و روان شناسی. نشریه معرفت، ۱۳-۱۳، ۳۵.
۱۳. حرعاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ ه.ق). وسایل الشیعه. قم: مؤسسه آل البیت.
۱۴. حسینی عاملی، محمد بن محمد بن الحسن (۱۴۰۶ ه.ق). مواظب العددیه. قم: الهادی.
۱۵. حکمت نیا، محمود (۱۳۸۱). تبیین نظریه منطقه الفراغ. نشریه اقتصاد اسلامی، ۸(۲)، ۱۰۷-۱۲۰.
۱۶. حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۴ ه.ق). تنکره الفقها. قم: مؤسسه آل البیت علیهم السلام.
۱۷. خوارزمی، محمد بن عباس (۱۴۱۸ ه.ق). مفید العلوم و مفید الهموم. بیروت: المکتبه العصریه.
۱۸. دیلمی، حسن بن محمد (۱۴۰۸ ه.ق). اعلام الدین فی صفات المؤمنین. قم: مؤسسه آل البیت.
۱۹. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۳۷۵). المفردات فی غریب القرآن. تهران: مرتضوی.
۲۰. رجبی نیا، داوود (۱۳۹۱). اسلام و زیبایی های زندگی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
۲۱. رشیدرضا، محمد رشید بن علی (۱۳۰۳). تفسیر المنار. الناشر: الهیئة المصریة العامه للکتاب.
۲۲. رضایی اصفهانی، محمدعلی، و احمدی فر، مصطفی (۱۳۹۰). اعجاز روان شناختی قرآن. نشریه قرآن و علم، شماره ۸، ۱۰۵-۱۳۷.
۲۳. زارعی توپخانه، محمد (۱۳۹۲). بررسی ساختار توزیع قدرت در خانواده از منظر متون اسلامی در مقایسه با نظریه های روان شناسی و جامعه شناسی. نشریه معرفت، شماره ۹۹-۹۹، ۱۱۳-۱۱۴.
۲۴. سراقی، همایون، و صفورایی پاریزی، محمد مهدی (۱۳۹۸). بازتعریف خانواده بر اساس قرآن و منابع روایی. نشریه علمی پژوهش های روان شناسی اسلامی، ۲(۲)، ۳۰-۵۲.
۲۵. سلطانی، مهدی (۱۳۹۰). الگوی ساختاری خانواده مطلوب از دیدگاه اسلامی. نشریه معرفت فرهنگی-اجتماعی، ۲(۲)، ۱۴۳-۱۷۷.
۲۶. شاملی، عباسعلی (۱۳۷۹). بیش نیازهای بهداشت روانی خانواده در سوره مبارکه یوسف علیه السلام. نشریه رویکردی تربیتی و روان شناختی، شماره ۳۸، ۱۶-۲۷.
۲۷. شعاع کاظمی، مهرانگیز (۱۳۹۴). بهداشت روانی خانواده برگرفته از رویکردهای روان شناسی و اسلامی با رویکرد فرهنگی. تهران: مؤسسه آوای نور.
۲۸. شوابتیز، یوخن، و آریست فون، شلیپه (۱۳۸۰). آموزش درمان و مشاوره سیستمی. مترجم: پیرمرادی، سعید. اصفهان: همام.
۲۹. صادقی فدکی، سید جعفر (۱۳۹۷). پژوهشی در جامعیت تشریحی قرآن کریم و راهکارهای تبیین آن. نشریه

- پژوهش‌های فقهی، ۲(۱۴)، ۴۹۳-۵۲۳.
۳۰. صدوق، محمدبن علی (۱۴۱۳ ه.ق). من لایحضره الفقیه. قم: جامعه مدرسین.
  ۳۱. طباطبایی امیری، فایزه سادات. و محمدیان، اکرم (۱۳۹۱). نقش تربیت دینی خانواده در مقابله با تهاجم فرهنگی. نشریه طهورا، ۱۲(۵)، ۲۰-۳۵.
  ۳۲. طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۶۳). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: انتشارات اسماعیلیان.
  ۳۳. طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۰۷ ه.ق). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تهران: ناصر خسرو.
  ۳۴. طبری، حسن بن فضل (۱۳۹۲). مکارم الاخلاق. قم: انتشارات شریف رضی.
  ۳۵. طبری، محمدبن جریر (۱۴۱۵ ه.ق). جامع البیان عن تأمیل آیت القرآن. بیروت: دارالفکر للطباعة و النشر.
  ۳۶. عاملی، زین العابدین بن علی (۱۴۱۳ ه.ق). مسالك الافهام الی تنقیح شرایع الاسلام. قم: مؤسسه معارف اسلامی.
  ۳۷. العک، شیخ خالد عبدالرحمن (۱۴۳۰ ه.ق). بنا الاسره المسلمه. بیروت: دارالمعرفه.
  ۳۸. علی پور، مهدی. و حسنی، سید حمیدرضا (۱۳۹۰). بارادایم/اجتهاد دانش دینی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
  ۳۹. غروی، سید محمد. و آذربایجانی، مسعود (۱۳۸۵). مناسبات روان شناسی و علوم اسلامی. نشریه پژوهش و حوزه، شماره ۲۵، ۱۸۵-۲۱۲.
  ۴۰. فیض کاشانی، محمدبن شاه مرتضی (۱۴۱۵ ه.ق). تفسیر صافی. تهران: مکتبه الصدر.
  ۴۱. قرطبی، محمدبن احمد (۱۴۰۵ ه.ق). الجامع لاحکام القرآن. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
  ۴۲. قمی، جعفر بن احمد (۱۴۱۳ ه.ق). جامع الاحادیث. مشهد: مؤسسه طبع و نشر آستان قدس.
  ۴۳. کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۲). حقوق مدنی خانواده. تهران: شرکت سهامی انتشار.
  ۴۴. کلینی، محمدبن یعقوب (۱۳۶۵). کافی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
  ۴۵. کونولی، کولی دلبوو. و کلونی، جین کلوز (۱۳۸۹). خانواده درمانی مثبت. مترجم: تبریزی، مصطفی. و احمدی، صدیقه. تهران: ارسباران.
  ۴۶. مجلسی، محمدباقر (۱۳۷۴). بحار الانوار. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
  ۴۷. محمص، مرضیه (۱۳۹۲). جامعیت قانون گذاری قرآن در حوزه خانواده. نشریه علمی ترویجی قرآن و علم، ۱۳(۷)، ۳۳-۴۳.
  ۴۸. محمدی ری شهری، محمد (۱۳۸۷). دوستی در قرآن و حدیث. قم: مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث.
  ۴۹. گیلانی، عبدالرزاق (۱۳۷۷). مصباح الشریعه و مفتاح الحقیقه منسوب به امام صادق علیه السلام. تهران: پیام حق.
  ۵۰. مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۲). رابطه علم و دین. قم: انتشارات مؤسسه امام خمینی علیه السلام.
  ۵۱. مظاهری، حسین (۱۳۸۲). اخلاق در خانه. قم: اخلاق.
  ۵۲. مقدس اردبیلی، احمد بن محمد (بی تا). زبده البیان فی احکام القرآن. قم: ایران مکتبه المرتضویه.
  ۵۳. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۱). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
  ۵۴. ملکوتی خواه، اسماعیل (۱۳۹۵). شاخه های هم پوشانی همسران در پرتو آیه ۱۸۷ بقره. نشریه علمی پژوهشی مطالعات تفسیری، ۲۷، ۲۵-۴۴.
  ۵۵. منصور، جهانگیر (۱۳۸۱). قانون مدنی جمهوری اسلامی ایران. تهران: نشر دیدار.
  ۵۶. موسوی خمینی، روح الله (۱۳۷۹). تحریر الوسیله. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام.
  ۵۷. نجفی جوهری، محمدحسن (۱۴۳۲ ه.ق). جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام. قم: انتشارات جامعه مدرسین.
  ۵۸. نعیمی، ابراهیم. و کاظمیان، سمیه (۱۳۹۳). آسیب شناسی کارکردهای جنسیتی زوجین در خانواده از دیدگاه قرآن. نشریه فرهنگ مشاوره و روان درمانی، ۲۰، ۱-۱۵.
  ۵۹. نوری طبرسی، حسین (۱۴۰۸ ه.ق). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. قم: انتشارات آل البيت علیه السلام.
  ۶۰. ابن ورام، ابی فراس الحمدان (بی تا). تنبیه الخواطر و نزهه النواظر (مجموعه ورام). بیروت: دارالتعارف.
  ۶۱. هوشیاری، جعفر. و شاملی، عباسعلی (۱۳۹۹). واقعی بودن نقش ها، مرزها و ساختار قدرت در خانواده: رویکرد قرآنی- روان شناختی. همایش ملی پژوهش و نوآوری در روانشناسی، نمایه در سیویلیکا.
62. Minuchin, S. (1974). *Families and family therapy*. assachusetts: Harvard University Press.
  63. Minuchin, S., & Fishman, H. C. (1986) *Family therapy techniques*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
  64. Nichols, P, M., Schwartz, C., & Richard (2004). *Family Therapy: Concepts and Methhods*. 6/ E.176- 203- 35905-1 Bookstore ISBN.